

MILJENKO JURKOVIĆ

TRANSFORMACIJE POVIJESNOG PEJZAŽA KVARNERSKIH OTOKA IZMEĐU ANTIKE I RANOG SREDNJEG VIJEKA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.17>

Kasna antika, u svom najvećem kronološkom opsegu (kako se danas sve više prihvaća), od Tetrarhije pa do Karla Velikog, razdoblje je velikih transformacija monumentalnog pejzaža na istočnome Jadranu. Fokusrajući se na prostor Kvarnerskih otoka kao *case studies*, nastojat će se ukazati na različite vidove promjena. One su uvjetovane ključnim političkim i društvenim mijenama, od kojih najveći utjecaj na transformacije pejzaža imaju kristijanizacija, seoba naroda, Gotski ratovi, prodor Avara i Slavena u Dalmaciju u ranom 7. stoljeću, te konačno franački prodor u Istru i Dalmaciju krajem 8. stoljeća, koji ujedno obilježava i kraj kasne antike na ovim prostorima. Kombinacijom novih tehnologija i metoda može se već u sadašnjem stanju istraživanja dati čitav niz podataka o transformaciji kulturnog pejzaža od 3. do 8. stoljeća. Promjene su u prvom redu vidljive u gradovima *Arba*, *Apsorus*, *Curicta*, *Fulfinum*, od modela nastanka, preko Rimskog razdoblja do kristijanizacije i, za tri od ta četiri grada, nastanka biskupskih sjedišta. U ruralnom se prostoru može pratiti modele naseljavanja i korištenja zemlje, procese napuštanja i ponovnog korištenja pojedinih naselja, izgradnju crkava i obrambenih sustava, pojavu samostana, koji svaki na svoj način daju pečat transformacijama kulturnog pejzaža.

Ključne riječi: *povijesni pejzaž, kasna antika, rani srednji vijek, Kvarnerski otoci*

Kasna antika, shvaćena u njezinom najvećem kronološkom rasponu, kako se danas sve više prihvaća,¹ od Tetrarhije pa do Karla Velikog, razdoblje je velikih transformacija monumentalnog pejzaža na istočnome Jadranu. Te su transformacije uvjetovane nizom faktora, od kojih je nekoliko ključno: kristijanizacija, seoba naroda, Gotski ratovi, prodor Avara i Slavena u Dalmaciju u ranom 7. stoljeću. Kako početak razdoblja obilježava novi politički, društveni i ekonomski sustav kojeg uvodi Tetrarhija, tako je i kraj razdoblja obilježen dvjema epizodama: diplomatskim ratom Bizanta s jedne, Karolinga i Pape s druge strane u zadnjim desetljećima 8. stoljeća, te konačno franačkim prodorom u Istru i Dalmaciju koji obilježava kraj kasne antike na ovim prostorima.

Nije cijela istočna obala Jadrana doživjela ovaj niz promjena na jednak način. Dalmatinski prostor (i zaleđe i otoci) pokazuje određeni broj lomova, zastoja, poglavito u razdoblju nakon avaro-slavenskih prodora. Na sjevernojadranskim otocima situacija je ponešto drugačija i odgovara drugačijim obrascima od onih odavno uočenih u srednjoj Dalmaciji. Budući da se posljednjih godina na sjevernojadranskim otocima intenzivno istraživalo, moguće je već dati širu sliku promjena.

No, koji su to parametri važni za praćenje transformacija povijesnog pejzaža? Nisu još ni prihvaćene ni uspostavljene sigurne metodologije, kako se vidi iz iščitavanja povelikog broja

¹ Jurković 2019.

novijih radova. Gotovo svaka istraživačka ekipa razvija svoje vlastite metode i još uvijek nema konsenzusa o tome kako pristupiti problemu transformacija pejzaža.² U svakom slučaju, jedna je od bazičnih, početnih metoda mapiranje. No, što nam mapiranje samo za sebe može reći? Može li se ustanoviti da obrasci uočeni na sjevernojadranskim otocima prate povijesna događanja na kopnu? Je li sudbina svih otoka ista? Razlikuju li se od onih u Dalmaciji? Pri tome svakako valja reći da transformacije na mikroregionalnoj razini ne moraju nužno odgovarati globalnim procesima. Manje, zatvorenije cjeline, kao što su otoci, imaju svoje vlastite ritmove, kako će se i vidjeti.

Kombinacijom novih tehnologija i metoda istraživanja može se već u sadašnjem stanju istraživanja dati čitav niz podataka o transformaciji kulturnog pejzaža od 3. do 8. stoljeća na otocima sjevernog Jadrana. Promjene su u prvom redu vidljive u gradovima, *Arba*, *Apsorus*, *Curicta*, *Fulfinum*, od modela nastanka, preko Rimskog razdoblja do kristijanizacije i, za tri od ta četiri grada, nastanka biskupskih sjedišta. U ruralnom se prostoru može pratiti modele naseljavanja i korištenja zemlje, procese napuštanja i ponovnog korištenja pojedinih naselja, izgradnju crkava i obrambenih sustava, pojavu samostana, koji svaki na svoj način daju pečat transformacijama kulturnog pejzaža.

Pitanja ovdje postavljena – riječ je o dugom trajanju – su kontinuitet života gradova, što se dogodilo sa ruralnim naseljima, s vilama, s trgovinom, prometnicama, kristijanizacijom, crkvenom mrežom u kronološkim sekvencama (kraj 4. stoljeća u ključnim gradovima, 5. stoljeće u ostalim gradovima, 6. stoljeće u *pagusu*).

Prvo ću donijeti podatke za svaki otok pojedinačno u dugom trajanju, od antike do Karolinga, i vidjeti kako svaki otok reagira na promjene globalnijeg karaktera, a potom sinkronijski vidjeti što se događa na cijelom kvarnerskom prostoru u kronološkim sekvencama i usporediti različit razvoj svakog od otoka. Naravno, nisu svi otoci jednako istraženi, količina, a i kvaliteta podataka za svaki je različita, nisu ni sva istraživanja relativno nova, neka su jako stara i valjalo bi ih revidirati. No sve u svemu, dovoljno je podataka da se mogu shvatiti ključne faze u transformaciji povijesnog pejzaža. Rezultati tih transformacija ogledaju se na promatranom teritoriju kao sekvenca renesansi, od kojih su na proučavanom području relevantne ona Justinijanova, a potom Karolinška.³

APSIRTIDI

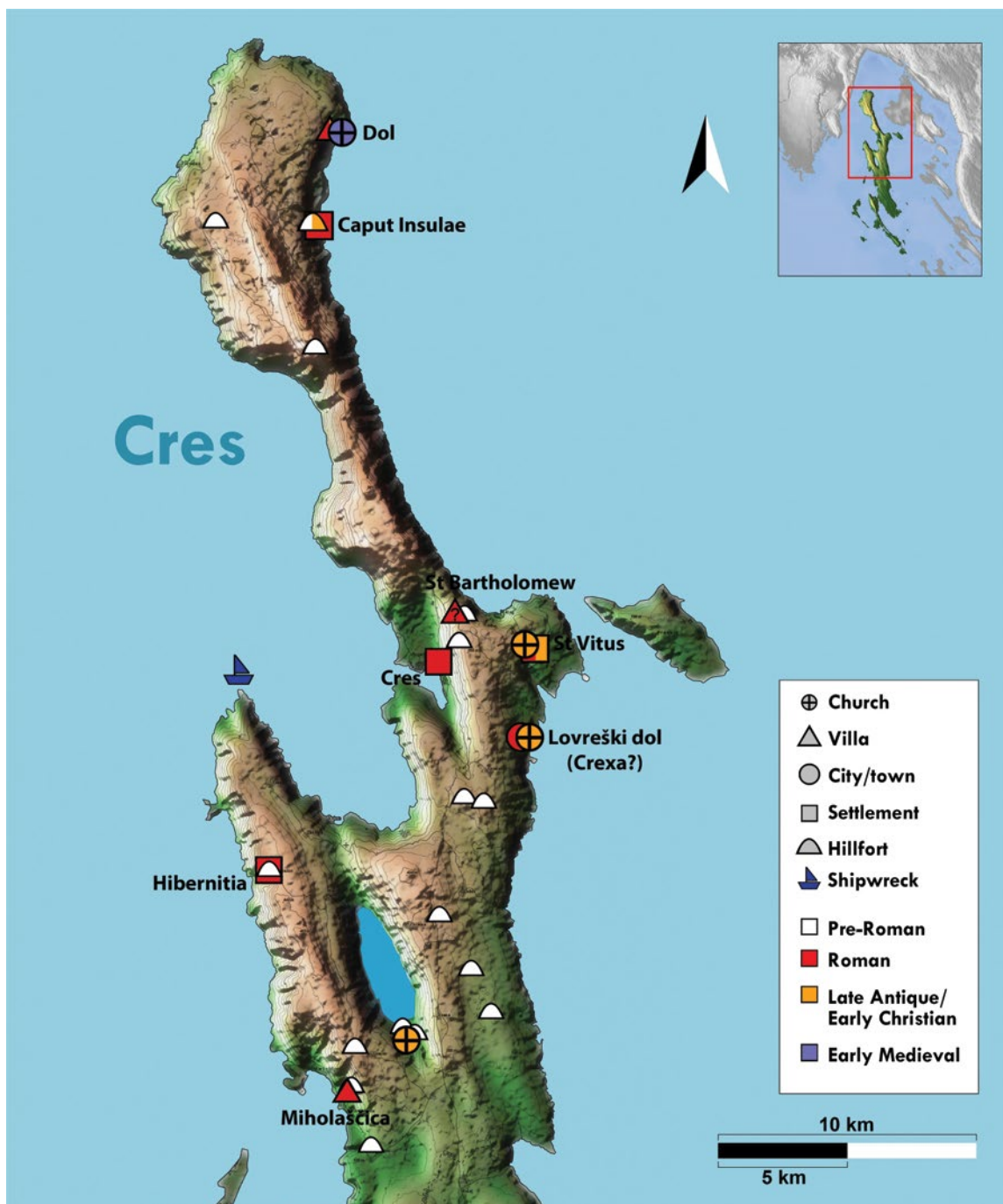
Arhipelag Apsirtida, otoci Cres i Lošinj (Sl. 1 i 2), s još dvanaestak manjih otoka, pruža raznovrsnu lepezu podataka za analizu. Ti su podatci, doduše, proizašli većinom iz davnašnjih istraživanja, koja bi valjalo revidirati, no i ti, ranije prikupljeni podatci, pružaju relativno dobru podlogu analizi korištenja prostora još od predrimskog doba.

Prepoznate su, naime, dosada čak 43 predrimske naseobine, 19 na Cresu, 18 na Lošinju, 2 na Unijama i po jedna na Velom Osiru, Velim Srakanama, Svetom Petru i Iloviku.⁴ Određen broj ih je nastavio živjeti u doba Rima, kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. Čak su i dvije predrimske

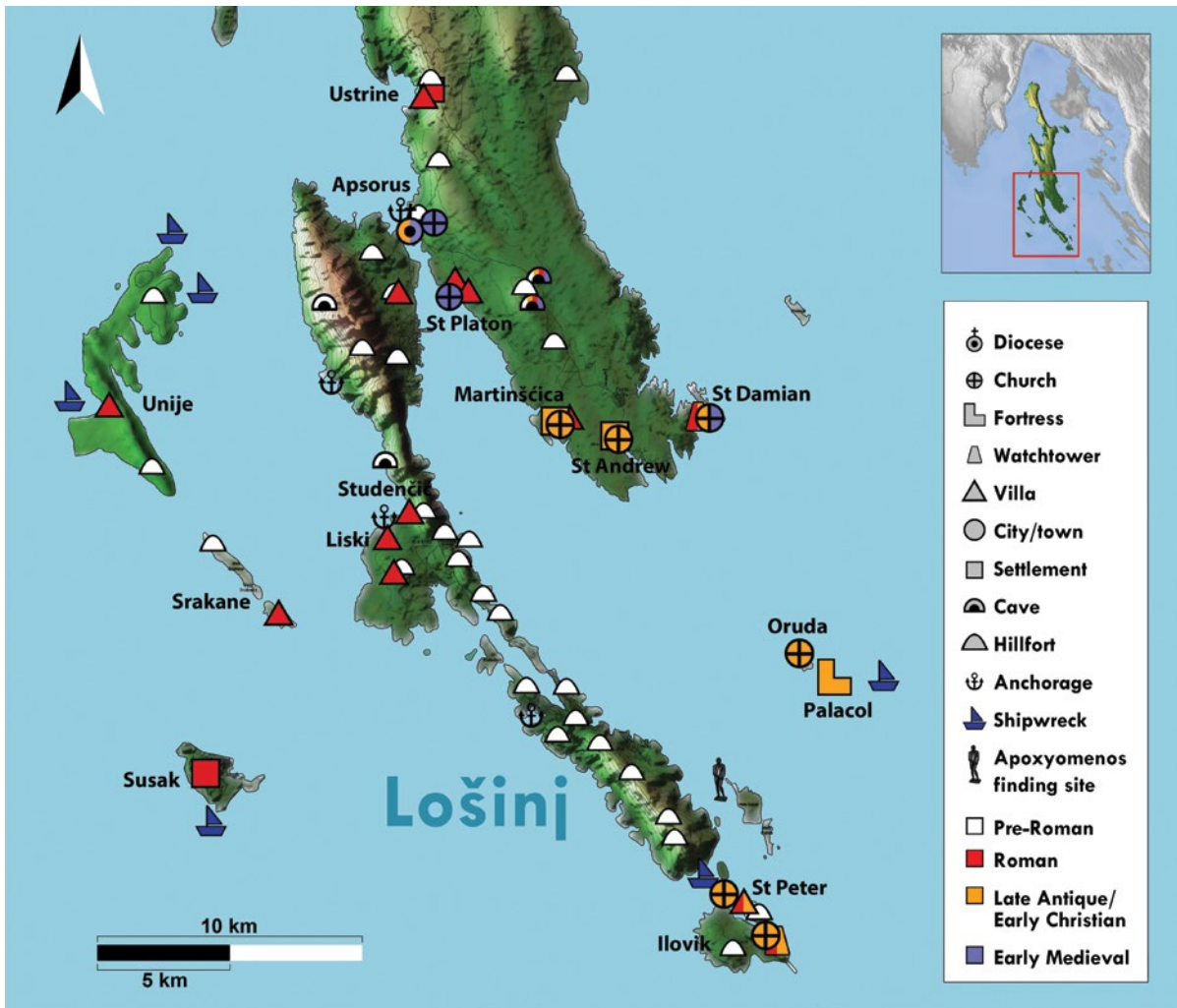
² Krleža *et al.* 2018.

³ Ovaj rad sufinanciran je iz Programa „Znanstvena suradnja“ Hrvatske zaklade za znanost, koji je financirala Europska unija iz Europskog socijalnog fonda u sklopu Operativnog programa Učinkoviti ljudski potencijali 2014.–2020., u sklopu projekta PZS-2019-02-1624 – GLOHUM – Globalni humanizmi: novi pogledi na srednji vijek (300–1600). Tekst je produbljena analiza iznesenog u: Jurković 2019a.

⁴ Čus-Rukonić 1982, 10–11.

Sl. 1 Otok Cres od antike do ranog srednjeg vijeka, sjeverni dio
(po Jurkoviću, iscrtao I. Kranjec, stanje istraživanja 2016.)

Sl 2 Južni dio Cresa, Lošinj i otoci arhipelaga Apsirtides od antike do ranog srednjeg vijeka (po Jurkoviću, iscrtao I. Kranjec, stanje istraživanja 2016.)

naseljene špilje, Jami na Sredi na Cresu, bivale povremeno naseljavane od mezolitika do ranog srednjeg vijeka.⁵

Na otoku Cresu čak je 4 od 19 predrimskih naselja nastavilo živjeti u antici kao gradovi: Osor (*Apsorus*), Beli (*Caput insulae*), Lubenice (*Hibernitia*) i Ustrine. Odabrani su zbog strateškog položaja. Osor je na najvažnijoj maritimnoj ruti iz nutarnjeg u vanjsko more, uz umjetno prokopan kanal koji dijeli Cres od Lošinja. Beli pak kontrolira plovni put između Cresa i Krka, Lubenice zapadno, vanjsko more, a Ustrine, položene iznad Osora, kontroliraju jedinu cestu koja vodi u Osor.⁶ Sva navedena četiri grada kontinuirano žive do danas. Postoje k tome i podatci o još jednom gradu na otoku Cresu (*Crexa*), no taj još nije pouzdano identificiran. Dvojba je da li tek nekoliko grobova i pokoji zid mogu biti dovoljni za identifikaciju grada unutar današnjeg Cresa, ili pak

⁵ Mirosavljević 1959.

⁶ Zanimljivo je primijetiti da Ustrine imaju daleko veće rimsko groblje nego što takvo naselje treba, pa je već primijećeno da su se tamo vjerojatno pokapali također ljudi iz Osora. Vidi: Imamović 1975, 220.

Crexu treba tražiti na brdu sv. Bartolomeja iznad grada, položaju s kojeg se kontroliraju obje strane otoka, gdje nalazi rimske keramike i nešto zidova govore o postojanju naselja, ili čak identificirati s lokalitetom Lovreški na suprotnoj strani otoka.

Kod većine ostalih predrimskih naselja uočava se pravilo da se visinska naselja napuštaju i sele na samu obalu, kao primjerice u Miholašćici ili Ustrinama. Taj se model ponavlja i na otoku Lošinju.

Za razdoblje kasne antike, dosada poznati podatci za otok Cres odnose se gotovo isključivo na crkve. Osor postaje biskupija, stvara se crkvena mreža na svim otocima arhipelaga. Na otoku Cresu te su crkve unutar naseobina, poput Lovreškog, Cresa, Belog, sv. Vida, sv. Damjana, Martinšćice, ili novih naselja poput sv. Andrije na Puntićima.

Na otoku Lošinju poznate su četiri rimske naseobine, sve uz obalu, ispod predrimskih visinskih. Vila u uvali Studenčić je nastavila živjeti u kasnoj antici, kad je izgrađena crkva. Ostala su naselja napuštena, u dosad još nedefiniranom vremenu. Ono što se sa sigurnošću može reći jest da u jednom trenutku, unutar kasnoantičkog razdoblja, sva naselja na otoku prestaju živjeti, a otok se neće ponovno nastaniti do kasnog srednjeg vijeka, uz iznimku nekoliko eremitaža na obroncima Osorčice u 11. i 12. stoljeću. Isto se dogodilo na manjim otocima zapadno od Lošinja, Unijama i Srakanama, gdje su rimske naseobine napuštene negdje u kasnoj antici.

Posve je suprotna situacija na manjim otocima arhipelaga s južne i istočne strane Lošinja. Pristanište između sv. Petra i Ilovika očito je bilo na ključnoj plovnoj ruti. Na sv. Petru rimska je vila obuhvaćala gotovo polovicu otoka, a crkva prevelikih dimenzija izgrađena je pored nje u kasnoj antici.⁷ Na Iloviku, pored kasnoantičke utvrde izgrađena je u 6. stoljeću i crkva sv. Andrije.⁸ Kasnoantička utvrda izgrađena je na otočiću Palacol,⁹ a tik do njega, na Orudi crkva sv. Ivana.¹⁰ Nema pouzdanih podataka o funkciji te izolirane crkve. Moguće je služila posadi na Palacolu, budući se za oseke i mirnog mora može i pješke s otoka na otok, a moguće je služila zajednici monaha bazilijanaca, sudeći prema nekim kasnijim dokumentima.

Što se razdoblja ranog srednjeg vijeka tiče, zasada se poznati podatci odnose isključivo na južni dio otoka Cresa, i odnose se na crkve sv. Damjana, sv. Platona, crkvu u Osorskom dolcu, sv. Vid u Sremu. U Osoru je katedrala dobila nov liturgijski namještaj koji je radila Kvarnerska klesarska radionica krajem 8. stoljeća.¹¹ A na mjestu kasnijeg samostana sv. Petra izgrađena je crkva tipološki zanimljiva – jednobrodna s T transeptom.¹² Unatoč rekognosciranjima terena, za otok Lošinje nema podataka, kao i za sve manje otoke arhipelaga.

Iako su podatci kojima raspolažemo prilično stari, iz davnašnjih rekognosciranja terena, neki se zaključci nakon mapiranja podataka daju izvesti. Većina je utvrđenih predrimskih naselja napuštena, stanovnici su sišli s brda, uglavnom na obalu. Neka su naselja pretvorena u rimske gradove, ona na strateškim pozicijama. Uočava se da je Rim preferirao zapadnu obalu Cresa i Lošinja, kao i manje otoke na zapadnoj strani, na vanjskom moru.

Sva su četiri rimska grada kontinuirala kroz kasnu antiku i rani srednji vijek, no većina sekundarnih naselja je, prema zasad poznatim podacima, napušteno u nekom trenutku tijekom kasne anti-

⁷ Bully – Čaušević-Bully 2012.

⁸ Starac 2011.

⁹ Badurina 1982.

¹⁰ Čaušević-Bully – Bully 2014.

¹¹ Jurković 2016.

¹² Čaušević-Bully *et al.* 2017, 799.

ke. Otok Lošinj, kao i manji otoci Unije i Srakane izgleda su u potpunosti napušteni. Naselja koja kontinuiraju nalaze se na istočnim obalama Cresa, kao i na manjim otocima arhipelaga s te istočne, kao i s južne strane. To svakako upućuje na važnost unutarnjeg plovnog puta, osiguranog utvrdama i osmatračnicama izgrađenim u Justinijanovo doba u vrijeme gotskih ratova. Sva su ta kasnoantička naselja imala crkve uključene u mrežu osorske biskupije, ili pak u nekoliko slučajeva kao samostanske crkve.¹³ Još je jedan proces vidljiv. Većina naseobina na malim otocima arhipelaga napušteno je tijekom ranog srednjeg vijeka, a život se koncentrirao na najvećem otoku Cresu, oko osorske biskupije. Pitanje koje valja postaviti je jesu li te promjene uvjetovane promjenama na kopnu.

OTOK KRK

Otok Krk najbliži je kopnu i najveći među kvarnerskim otocima (Sl. 3). Dva su se rimska naselja razvila na suprotnim stranama otoka: Krk (*Curicum*) na jugu te Omišalj (*Fulfinum*) na sjeveru. Njihova je sudbina sasvim različita: dok je s jedne strane Krk postao biskupija tijekom kasne antike, *Fulfinum* počinje propadati te je s vremenom napušten.¹⁴ Sekundarna su se rimska naselja gotovo sva nalazila na obalama, bilo kao *villae* ili manje ruralne naseobine: Njivice, Soline, Ogrul, Korintija, Sveti Juraj u Maloj Krasi, Košljun, Punat, Kanajt, Sveta Foška, Sveti Krševan na Glavotoku, Voz, Bosar. Samo je jedna vila u središnjem dijelu otoka do danas prepoznata i istražena: Cickini.¹⁵ Svi ti lokaliteti pokazuju kontinuitet do kasnoantičkog razdoblja. Koliko mi je poznato, samo je nekoliko novih naselja osnovano u kasnoj antici: Mohorov, Jurandvor i Baška. No, ovdje valja naglasiti da su ova zapažanja bazirana uglavnom na rekognosciranjima terena, a puno manje na sustavnim istraživanjima.

S obzirom na to da je najbliži kopnu, Krk je razvio najjači obrambeni sustav tijekom 6. stoljeća koji je odgovarao onome na kopnu – *castra* ili jednostavne stražarske kule. Na sjeveroistočnoj obali otoka sagrađene su tri: Sveti Marko, Ogrul i Korintija i sve tri su imale crkve.¹⁶

Grad Krk postaje u kasnoj antici sjedište biskupije, a crkvena mreža širi se otokom tijekom 5., 6. i 7. stoljeća. Neke su od tih crkava doista impozantne, poput one u Mirinama, ili trobrodna bazilika s križnom krstionicom u Baškoj.¹⁷ Crkve se grade u manjim naseljima, poput dvije u Bosaru,¹⁸ ili pak u sklopu ranijih rimskih vila – Mala Krasa, Cickini, Kanajt.

Čini se da je 6. stoljeće i na Krku bilo, kao i na ostatku otočja, doba prosperiteta. Na jugoistočnoj strani otoka, u Jurandvoru, zaštićena okolnim brdima, sagrađena je kasnoantička vila s malenom crkvom. K tome, obližnja velika bazilika Sv. Nikole s podnim mozaicima¹⁹ i impozantna bazilika u Baškoj s krstionicom križnog oblika²⁰ govore o bogatstvu elita tog doba.

Trenutno nam stanje istraživanja ne dozvoljava donošenje čvrstih sudova o modelima naseljavanja na otoku, iako su neki od dokaza dovoljno jasni da zaključimo da je Krk imao sasvim druga-

¹³ Čaušević-Bully – Bully 2015.

¹⁴ Čaušević-Bully – Valent 2015.

¹⁵ Starac 2014.

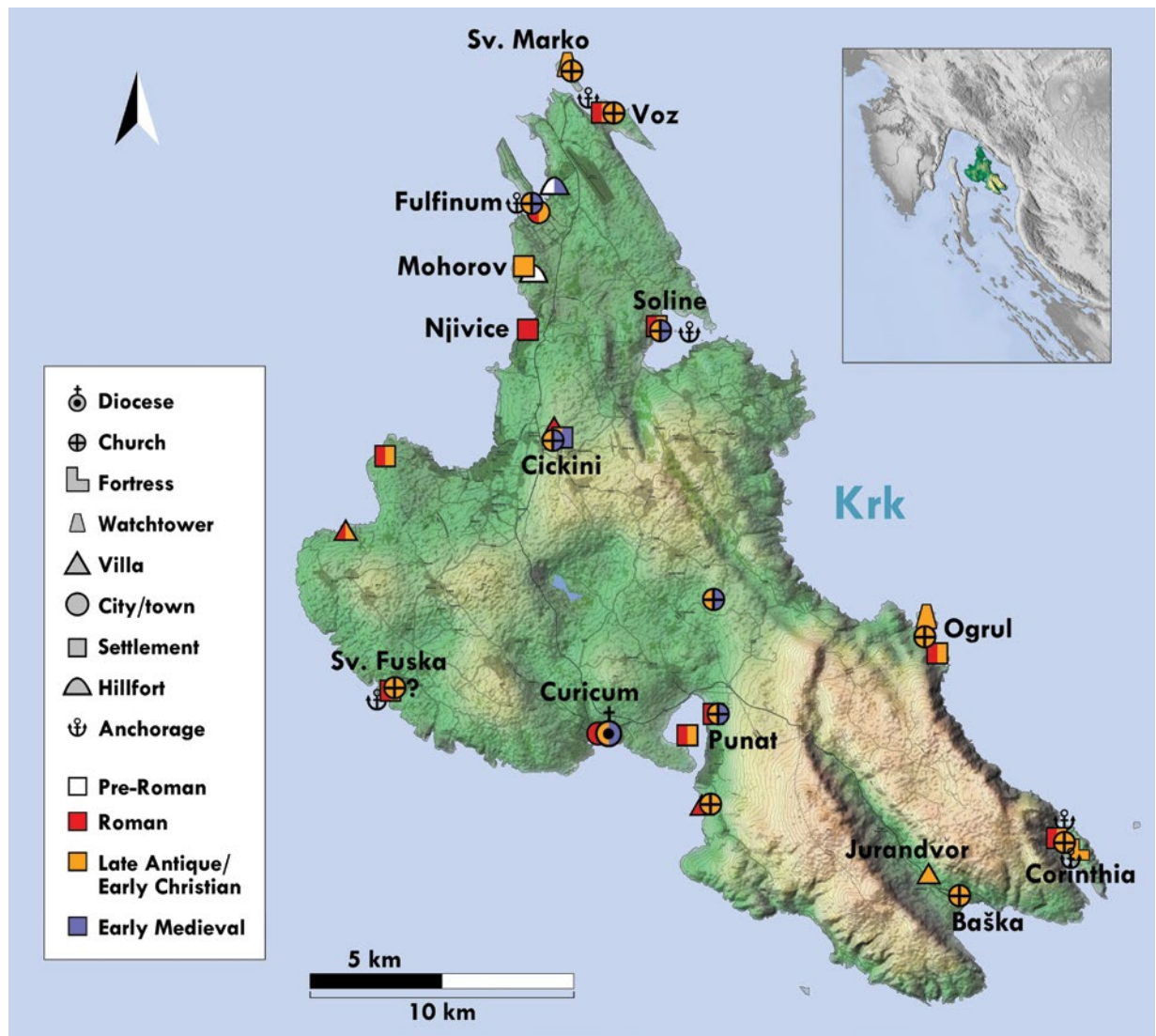
¹⁶ Brusić 1989.

¹⁷ Chevalier 1996, 44.

¹⁸ Chevalier 1996, 43.

¹⁹ Starac 1996.

²⁰ Jakšić – Novak 2009.

Sl. 3 Otok Krk od antike do ranog srednjeg vijeka (po Jurkoviću, iscrtao I. Kranjec, stanje istraživanja 2016.)

čiju sudbinu od drugih kvarnerskih otoka. Zbog svoje pozicije blizu kopna, bio je mnogo ranjiviji i samim time ovisniji o političkim mijenama i ključnim povijesnim događanjima.

Rimski municipij *Fulfinum*, naselje najbliže kopnu, jedini je rimski grad unutar puno većeg prostora, uključujući i ostatak Kvarnera, koji je bio napušten u određenom trenutku tijekom kasnoantičkog perioda. Teško je ustvrditi kada se to točno dogodilo, no rezultati recentnih istraživanja upućuju na postojanje arheološkog materijala koji se datira u 7. stoljeće, možda čak i u 8. stoljeće.²¹ Stanovnici su se preselili u predrimsko naselje na obližnjem brdu, Omišalj, gdje postoje čvrsti dokazi o crkvenoj arhitekturi i skulpturi već u ranom 9. stoljeću. Ipak, čini se da je velika crkva u Mirinama, ranijem predgrađu *Fulfinuma*, u funkciji cijelo to vrijeme, s manjom srednjovjekovnom crkvom izgrađenom u njenoj blizini. Takav model prostorne reorganizacije vrlo je sličan slučajevima kakve susrećemo na otocima središnje Dalmacije.

²¹ Čaušević-Bully – Valent 2015.

Napuštanje različitih formi naselja može se dokumentirati uglavnom na sjevernim obalama otoka. Praktički nema dokaza o kontinuitetu u dva *castruma* iz vremena Justinijana – Korintije i Sv. Marka, samo je Ogrul funkcionirao i kasnije, iako bez jasnih dokaza o kontinuitetu ili eventualnom prekidu korištenja. Primjer rezidencijalnog kompleksa u Cickinima, uz cestu koja vodi iz *Fulfinuma* u *Curicum*, daje moguće razloge za transformaciju povijesnog pejzaža. Dapače, taj je rezidencijalni kompleks s velikom crkvom sagrađen vrlo blizu rimske vile iz perioda ranog carstva, ne prije sredine 6. stoljeća, vjerojatno nakon vladavine cara Justinijana.²² Crkva s baptisterijem, kao i rezidencijalni kompleks, bili su modificirani nekoliko puta, uvijek redukcijama prostora, a život kompleksa završava paljevinskim slojem. Budući da većina materijalnih dokaza pokazuje vremenski raspon od sredine 6. do 9. stoljeća, to, zajedno s ranije spomenutim slučajevima, moraju biti zadnji odjeci avaro-slavenskih upada u Dalmaciju od prve polovice 7. stoljeća ili čak mogu biti povezani s karolinškim širenjem početkom 9. stoljeća.

Rani srednji vijek na Krku je relativno slabo poznat i opet isključivo unutar crkvene mreže. Katedrala u Krku dobila je nov liturgijski namještaj, kao i crkva sv. Lovre izvan zidina grada. U Omišlju je pouzdano postojala ranosrednjovjekovna crkva, kao i u Mirinama.²³ Kasnoantičke se crkve u sklopu vila također preuređivane, poput sv. Jurja u Maloj Krasi, ili sv. Petra u Kanajtu.

OTOK RAB

Rab (*Arba*) je relativno malen otok smješten u južnome dijelu Kvarnerskog zaljeva (Sl. 4). I na njemu, kao i na drugim kvarnerskim otocima, nije bilo sustavnih arheoloških istraživanja sve do nedavno.²⁴

Tijekom predrimskog razdoblja ilirska plemena Liburna živjela su u fortificiranim visinskim naseljima kojih je danas poznato dvadesetak.²⁵ Nakon rimskog osvajanja, najvažnije od tih naselja, *Arba*, uzdiglo se do ranga municipija,²⁶ a na poluotoku Kaštelini u Kaporu izgrađena je rimska vila.

Organizacija života na otoku Rabu u vrijeme antike očito je konvergirala jedinom otočkom gradu, *Arbi*. Brojne su uvale s plodnim zemljištem uokolo bile zaposjednute vilama, poput one na kamporskoj Kaštelini,²⁷ Supetarskoj dragi, uvali Gožinka, Banjolu,²⁸ da navedem samo one

²² Starac 2014.

²³ Jakšić 2007.

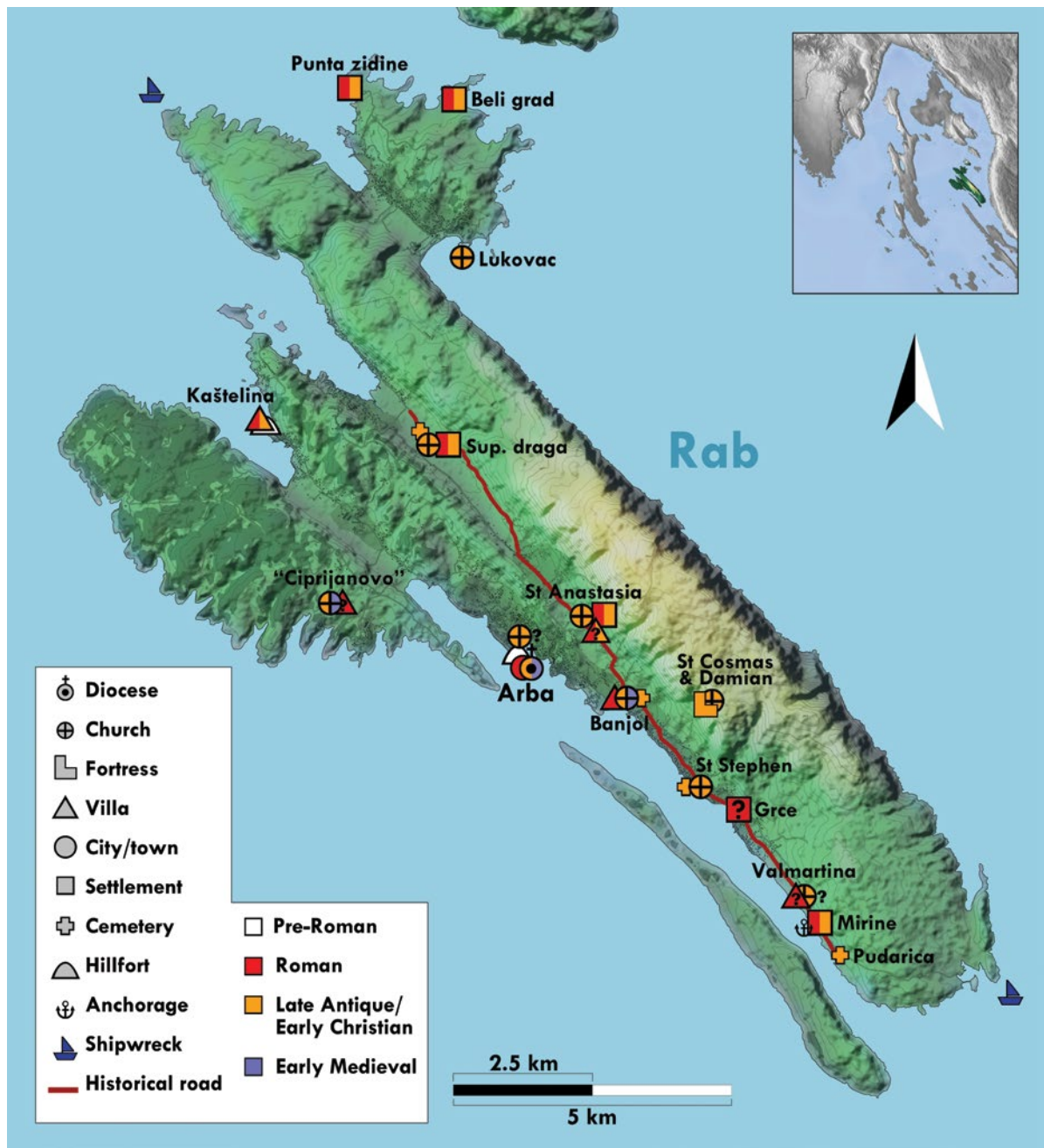
²⁴ Na otoku posljednjih petnaestak godina sustavno istražuje Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek u suradnji sa sveučilištem u Padovi, i to rekognosciranjem terena te nizom arheoloških zahvata probranih spomenika kao *case studies*: Kaštelina, sv. Lovro Banjol, Gožinka, Supetarska draga, grad Rab. Institut za arheologiju iz Zagreba vrši sustavna rekognosciranja otoka, koncentrirajući arheološke zahvate na poluotok Lopar i ranija povijesna razdoblja.

²⁵ Rizner 2012.

²⁶ Suić 1976, 188.

²⁷ Jurković *et al.* 2008.

²⁸ Cijeli je Banjol danas gusto urbaniziran te su uništeni ostaci većine ranijih građevina. No, ipak postoji dovoljno elemenata da se donesu zaključci o povijesti lokaliteta. Već samo ime Banjol (lat. *balneolum*) sugerira neku vrstu kupališta / termi. U blizini postoje četiri izvora. Potomci ljudi koji su sagradili kuće unutar zone govore o pronalascima svođenih prostorija, mozaičkih podova i mnoštva zidova. Svaka kuća u susjedstvu čuva fragmente skulpture iz rimskog, kasnoantičkog ili srednjovjekovnog perioda, za koje kažu da su se oduvijek pronalazile u njihovim vrtovima. Nalazi keramike su također posvuda. To je dovoljno da se pretpostavi postojanje rimskog naselja, vjerojatno vile neke važne osobe, koja je u kasnoj antici dala sagraditi crkvu i opremiti je mramornom skulpturom, vjerojatno uvezenom iz Konstantinopola.

Sl. 4 Otok Rab od antike do ranog srednjeg vijeka (po Jurkoviću, iscrtao I. Kranjec, stanje istraživanja 2016.)

pouzdana utvrđene. Sudeći po jednoj istraženju, ta se organizacija događa već u 1. stoljeću, kada i grad Rab postaje municipij.

Sudbinu tih vila može se pratiti barem djelomično. Ona na Kaštelini doživljava velika preuređenja: tijekom 3. stoljeća vila je djelomično porušena i potom restrukturirana te naposljetku napuštena tijekom kasne antike, nakon što je, čini se, djelomično fortificirana.²⁹ Vile u uvali

²⁹ Tomičić 1990.

Gožinka,³⁰ u Supetarskoj dragi,³¹ u Banjolu³² dobivaju crkve i tako nastavljaju živjeti u kasnoj antici.

Uz ove, rimskodobne i kasnoantičke tragove može se pratiti uz rimsku cestu, koja od Supetarske drage vodi do Barbata i dalje obalom. Tako se redaju sekundarna naselja, kojima se još ne može odrediti funkcija, od Supetarske drage, preko Kaplaka (od *caput* – glava, *lacus* – jezero, misli se na zdence i izvore) s crkvom Sv. Anastazije. Rimski stela također pronađena na tom mjestu. Na lokalitetu za Markovićem rekognosciranje i iskopavanje definirala su ruralni kompleks³³ koji živi od 3. do 6. stoljeća.

Slijedeći rimsku cestu, može se locirati nekoliko rimskih i kasnoantičkih lokaliteta. U Barbatu, sada gusto naseljenoj zoni, samostan Sv. Stjepana osnovan je u 11. stoljeću, vjerojatno na mjestu ranije crkve. Ispod moderne crkve dva ranokršćanska sarkofaga su iskopana i datirana u 6. stoljeće.³⁴ Dragocjen nalaz, zlatni *encolpion* također datiran u 6. stoljeće, povezuje se s tim sarkofazima.³⁵ Zidovi koji se mogu uočiti oko modernog groblja govore u prilog naselju sa crkvom.

Iznad Barbata, na uzvisini, sagrađen je tijekom Gotskih ratova *castrum* Svetog Kuzme i Damjana s crkvom.³⁶ Analiza njegovih struktura je otkrila konstantne promjene tijekom srednjeg vijeka. Može se zaključiti da je, nakon što je izgubio primarnu funkciju vojnog uporišta, služio kao refugij u trenucima neposredne opasnosti za ljude koji su živjeli u okolici.

Oko Grce, opet slijedeći povijesnu cestu, zidovi brojnih nastambi, *tesserae* mozaika i natpis zabilježeni su već u prvoj polovici dvadesetog stoljeća.³⁷ Dalje u smjeru jugoistoka uočena su još dva lokaliteta, oba kasnoantička. Valmartina je interpretirana ili kao velika ranokršćanska crkva³⁸ ili kao naselje.³⁹ Petsto metara dalje u smjeru juga kasnoantičke strukture su također uočljive, blizu potopljenih dokova u Barbatskom kanalu ispred lokaliteta Mirine.⁴⁰ I zaključno, na Pudarici su nedavno pronađeni grobovi, datirani u 5. stoljeće.⁴¹

Na suprotnoj strani otoka, poluotok je Lopar zaseban, izdvojen prostor, orijentiran više prema kopnu, prema Senju, s kojim će razvijati trgovačke veze. U rimsko doba, nekoliko naselja ruralnog

³⁰ Jurković – Tenšek 1990.

³¹ U Supetarskoj Dragi, u blizini opatije Sv. Petra iz 11. stoljeća, pronađeno je nekoliko ranokršćanskih fragmenata liturgijskog namještaja. Budući da nam dokument o osnivanju govori o postojanju crkve, logično je pretpostaviti da se ona nalazi ispod one srednjovjekovne. Zato smo poduzeli intenzivno rekognosciranje okolnih obradivih polja i organizirali iskopavanje ispred same crkve. Rezultati pokazuju kontinuitet u dugom trajanju. Nekoliko stotina metara prema istoku vidljivi su tragovi naselja, moguće vile. Ispred srednjovjekovne crkve postojalo je groblje. Ispod sloja 11. i 12. stoljeća i ispod zone uništenja (?), nalazi se suhozid okomit na pročelje crkve, koji postoji već u kasnoantičkom razdoblju. Na groblju je nađena velika količina kasnoantičke keramike, s amforama iz 6. stoljeća i velika količina lumina – staklenih uljanica koje su pripadale ranokršćanskoj crkvi. Budući da je pronađeno nekoliko fragmenata ranosrednjovjekovne oltarne pregrade, kontinuitet crkve se može pratiti od razdoblja kasne antike do zrelog srednjeg vijeka.

³² Brogiolo *et al.* 2017.

³³ Lipovac Vrkljan – Konestra 2015, 129.

³⁴ Brusić 1926, 59–61.

³⁵ Basić 2012.

³⁶ Jurković – Turković 2012.

³⁷ Brusić 1926, 58.

³⁸ Čaušević-Bully *et al.* 2012.

³⁹ Lipovac Vrkljan – Konestra 2015, 129.

⁴⁰ Lipovac Vrkljan *et al.* 2016, 205.

⁴¹ Konestra *et al.* 2017.

tipa je osnovano, najveće od njih Punta Zidine na sjeveroistočnoj strani poluotoka.⁴² Keramika koja je pronađena oko naselja datirana je od 1. do 4./5. stoljeća. Time je ovo ruralno naselje aktivno do razdoblja kasne antike. Još jedan je ruralni lokalitet lociran na poziciji Beli grad, povezan s peći za keramiku u zaljevu Podšilo, aktivnoj u drugoj polovici trećeg stoljeća.⁴³ Sjeverno od peći uočeno je ziđe koje upućuje na veliki kompleks.⁴⁴ Još jedan lokalitet s barem dvije peći je lociran u uvali Mahučina.⁴⁵ Pretpostavlja se da je ovakva velika proizvodnja keramike povezana s trgovinom s obližnjim gradovima Rabom i Senjom, koji su se temeljito pregrađivali u 2. i 3. stoljeću. Također je ukazano da je u to vrijeme smanjen uvoz iz italskih i regionalnih radionica, zbog čega raste potražnja za materijalom. Uz najveća obradiva polja, na poluotoku su uočeni i neki manji rimski ruralni lokaliteti.

Manje je podataka iz kasnoantičkog razdoblja. Ukazano je već da je rimsko naselje Punta Zidine nastavilo funkcionirati i u kasnoj antici, možda i Beli Grad. Nema dokaza za rani srednji vijek, a poluotok će ponovno zaživjeti tek u kasnom srednjem vijeku.

Maleni otok Lukovac, ispred Lopara, je u potpunosti izgrađen. Crkva iz 6. stoljeća nalazi se u središtu otočića i flankiraju ju velike cisterne. Funkcija ostalih struktura još je nepoznata, no pretpostavlja se da se radi ili o fortifikacijama ili o monastičkom kompleksu.⁴⁶ Lokacija otočića ispred uvale Lopar i naselja, mogućnost kontrole teritorija, nedostupnost, velike cisterne za vodu i skladišta, prema mom mišljenju, sugeriraju neku administrativnu branjivu funkciju u mikrookolini.

Tijekom kasne antike Rab postaje biskupija, dobivši katedralni kompleks, koji se sastojao od katedrale s atrijem na zapadnoj strani i baptisterija na sjevernoj, povezanog s katedralom prolazom.⁴⁷ Krajem 8. stoljeća katedrala dobiva nove liturgijske instalacije, a početkom 9. ciborij. Za to razdoblje poznajemo na otoku samo dvije crkve, u uvali Gožinka i u Banjolu, obje interpolirane u ranije kasnoantičke crkve.

KVARNERSKI OTOCI U „DUGOJ KASNOJ ANTICI“

Kada se kvarnerski otoci promatraju sinkronijski, dakako, koristeći posve nejednake količine podataka za svaki od otoka, već se sada može ukazati na nekoliko modela transformacije pejzaža (Sl. 5).

Predrimsko doba pokazuje posve nejednako naseljavanje kvarnerskih otoka. Najveća je i najgušća koncentracija utvrđenih naselja na uzvisinama na otoku Lošinju, gotovo jednaki broj kao na mnogo većem Cresu. Na Rabu ih je zasada dvadesetak, Krk je u tom pogledu slabije istražen. Na manjim otocima arhipelaga Apsirtida situacija je očekivana, po jedno, do najviše dva predrimsko naselja.

Sudbina tih naselja u doba Rima pokazuje različite modele korištenja prostora. Velik broj visinskih naselja se napušta. Uočava se pravilo spuštanja naselja s brda u nizinu, uglavnom uz obalu. Rimski gradovi nastaju tijekom 1. stoljeća na pozicijama predrimskih naselja na pomno odabranim strateškim položajima: na Cresu Osor, Beli, Lubenice, Ustrine, na Krku *Curicta* i *Fulfinum*, na Rabu

⁴² Skelac – Radić Rossi 2006, 272.

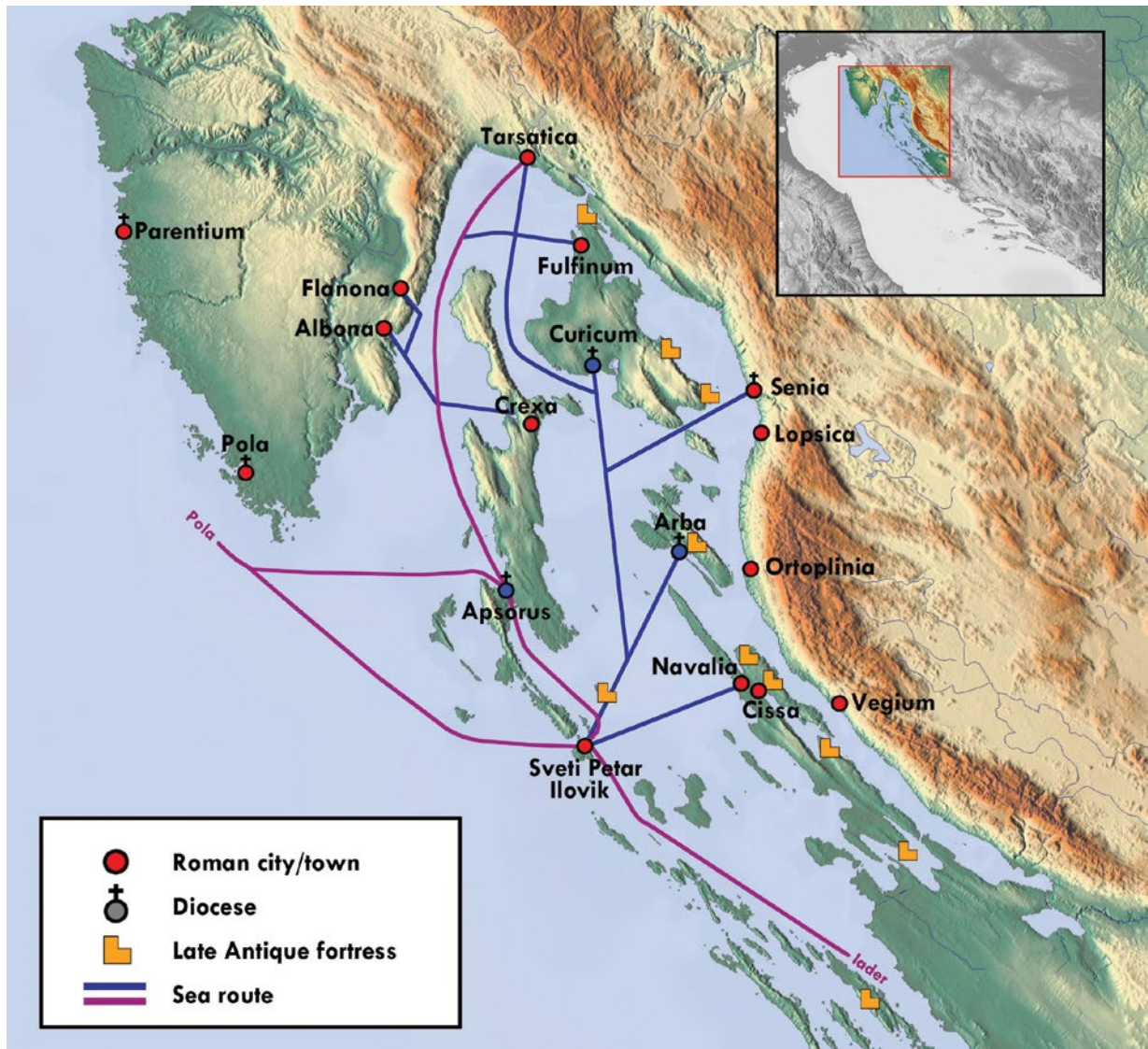
⁴³ Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2010.

⁴⁴ Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2012, 28.

⁴⁵ Lipovac Vrkljan *et al.* 2014, 206; 2015, 80.

⁴⁶ Čaušević-Bully – Bully 2015, 20–22.

⁴⁷ Domijan 2007, 89–92.

Sl. 5 Kvarner u kasnoj antici – utvrde i plovni putovi

Arba. Svi su doslovce na predrimskim naseljima, osim Fulfinuma, kod kojeg se vidi obrazac silaska u dolinu – predrimsko je naselje na obližnjem brdu. Svi su odabrani zbog geostrateških vrijednosti položaja. Osor je na ključnom plovnom putu između tzv. unutarnjeg i vanjskog mora, a da je položaj oduvijek bio ključan, dokazuje prokopani kanal između Cresa i Lošinja. Beli nadgleda plovni put između Krka i Cresa, Lubenice put prema Istri. *Fulfinum* na otoku Krku predstavlja „vrata“ otoka, otvarajući se također prema Istri i još važnije, *Tarsatici*. *Curicum* i *Arba* su oba na idealnim položajima, svaki na svom otoku. Ti će gradovi tijekom antike imati svoje uspone i padove, još nedovoljno istražene, no čini se da druga polovica 2. stoljeća i dio 3. stoljeća nose nešto jači prosperitet.⁴⁸

Ruralni prostor se zaposjeda vilama, uglavnom u uvalama. Iako otoci nisu u potpunosti rekonoscirani, još manje istraženi, već se prepoznaje prilično velik broj vila i još nedefiniranih sekun-

⁴⁸ Dobar pregled za Krk, *Fulfinum* i Osor vidi u: Čaušević 2006. Za Rab vidi: Budak 2006. i Jurković 2019a, 115–116.

darnih naselja. Pri tome se prepoznaje nekoliko obrazaca. U prvom redu vidljivo je da Rim preferira zapadnu obalu (onu prema otvorenom moru) Cresa i Lošinja, zapadne otoke arhipelaga (Unije, Srakane, Susak). Jednako je na Rabu, a čini se i na slabije istraženom Krku. Drugi je obrazac zaposjedanje uvala koje imaju u zaleđu plodno tlo – posve vidljivo na Rabu: Kaštelina, Gožinka, Supetarska draga, Banjol, Valmartina i druge. Treći je obrazac opet zasada najvidljiviji na Rabu, korištenje, za sekundarna naselja, plodnih područja u sredini otoka, uz rimsku prometnicu koja vodi od Supetarske drage do Barbata, i dalje. Čini se da će isti obrazac biti moguće definirati na Krku, sudeći po rezidencijalnom kompleksu u Cickinima koji je u blizini ceste *Fulfinum – Curicum*. Drugim riječima, organizacija prostora je planirana, razumljiva, i ekonomski diktirana. Jednako je tako i politički motivirana, na globalnoj razini – kontrolom prostora, poglavito maritimnog, i na lokalnoj razini – pripadnici elita, vlasnici vila, koje su strateški pozicionirane, s imanjima koji su donosili prihod, sasvim su sigurno participirali u vlasti.

Prvo veliko iskušenje otoci će doživjeti u vrijeme seobe naroda, velikog pritiska na granice Carstva i njegova obrambenog sustava, pogotovo onog obližnjeg koji završava na Tarsatici. I pri tome se valja zapitati imaju li ti prodori ikakve reperkusije na kvarnerske otoke? Povećava li se stanovništvo, ima li izbjeglica? Ili obratno, zatvaraju li se i fortificiraju naselja. Zasada valja reći da se u tom pogledu ne vide odrazi promjena na kopnu, da po svemu sudeći otoci ostaju na periferiji svih zbivanja.

Kristijanizacija i potom crkvena organizacija donose pak ključne promjene u povijesni pejzaž kvarnerskih otoka. Od četiri veća grada tri postaju biskupska sjedišta u kasnoj antici – Osor, Krk, Rab, što je, valja primijetiti, prilično velika gustoća u širim razmjerima, kojoj je nužno naći valjane razloge. Urbani fokusi se dakako mijenjaju, umjesto foruma sada je to katedralni sklop. U Osoru je on na samom rubu grada, u Rabu je, čini se, uz forum; u Krku još nije definirana s potpunom sigurnošću pozicija foruma, no katedralni je sklop ipak lateralno pozicioniran unutar grada. O drugim urbanim crkvama još se premalo zna. U Rabu je nestala crkva sv. Tome unutar zidina,⁴⁹ a sv. Ivan Evanđelista izvan grada, moguće je grobljanska crkva.⁵⁰ U Krku je moguće to ista funkcija sv. Lovre izvan gradskih zidina.

Crkvena organizacija i izgradnja crkvene mreže tijekom kasne antike na kvarnerskim se otocima ne može promatrati bez uvida u posljedice političkih događanja u širem okruženju. Pad Carstva, Ostrogotska vlast, potom Gotski ratovi i naposljetku Justinijanova rekonkvista imaju direktne posljedice na transformacije monumentalnog pejzaža. Nažalost, stanje istraživanja je takvo da se još uvijek ne može dati finija, razrađenija kronologija izgradnje na otocima, no opća je slika već sada jasna.

Iz biskupskih se sjedišta grana crkvena organizacija. Crkve se grade u sekundarnim naseljima, većina kojih je rimska, tek pokoje novo kasnoantičko. Na Cresu se crkve grade u Belom, Lovreškom, sv. Vidu kod Meraga, Sv. Damjanu na Punti Križa, Cresu, Punti Križa; na Krku su to Mirine, Soline, Bosar, Baška, Njivice, na Rabu sv. Anastazija u Kaplaku, Lukovac.

U sklopu vila ili drugih rezidencijalnih kompleksa na Cresu je crkva u Martinščici, na Lošinju u uvali Studenčić, na sv. Petru / Iloviku, na Krku u Jurandvoru, sv. Nikola blizu Jurandvora, Kanajt, Mala Krasa, sv. Foška, Cickini, na Rabu Gožinka, Banjol, Valmartina (č), Supetarska draga.

⁴⁹ Domijan 2007, 47.

⁵⁰ Jurković 1990.

Potencijalne samostanske zajednice također sudjeluju u kreaciji povijesnog pejzaža: Martinšćica na Cresu, moguće na Orudi, moguće na Lukovcu, a još se neke od ranije navedenih crkava razmatraju kao samostanske.⁵¹

Prve se promjene događaju u doba gotskih ratova. U gradovima je to vidljivo: prvotni strah i potreba obrane vide se u brzopoteznoj izgradnji zidina grada Raba. Gradnja je nespretna, uz korištenje spolija, većinom sarkofaga. Bila je bez sumnje neplanirana, s materijalom koji je došao „pod ruku“. Preklapanje s ranijom strukturom govori nam o smanjivanju kasnoantičkoga grada u usporedbi s onim iz doba Carstva.⁵² I u Krku se dograđuju zidine s jednom četverostranom kulom. U *Fulfinumu* se pak radi *castrum* usred grada. Fortificira se vila na Kaštelini na Rabu.

Kasna antika donosi drugačiju teritorijalnu organizaciju od one rimske. Jedan se obrazac može s velikom dozom sigurnosti utvrditi. Nema zasada traga kasnoantičkim crkvama na zapadnoj obali Cresa, nema crkava na zapadnim otocima arhipelaga, Unijama, Srakanama, izgleda i na Susku. Na Lošinju je poznata samo jedna crkva, u sklopu vile u uvali Studenčić. Arheologija pri donošenju zaključaka ne pomaže puno. Sva istraživanja, uglavnom samo rekognosciranja, ustanovila su da se sva naselja na Lošinju i zapadnim otocima arhipelaga napuštaju negdje tijekom kasne antike. Bez preciznih analiza teško je odrediti točnije vrijeme, no jedini je politički faktor tog razdoblja vrijeme gotskih ratova. Opća nesigurnost moguće je natjerala stanovnike na povlačenje u sigurnost branjenih gradova. Jednako je na izoliranom poluotoku Loparu na Rabu. Tamo je teren bolje istražen i daje podatke o životu naselja na Loparu do 4./5. stoljeća. Ovdje je razlogom zamiranja vrlo vjerojatno prestanak intenzivne trgovine s gradom Senjom.

Drugi obrazac proizlazi iz prvog. Sve su kasnoantičke crkve Cresa na istočnim obalama otoka, a aktiviraju se i manji otoci arhipelaga na toj istočnoj i južnoj strani. K tome se u Justinijanovo doba gradi utvrda na otočiću Palacol i stražarska kula na Iloviku. To znači da je u prvi plan došao nutarnji plovni put, zaštićen utvrdama.

Potreba za sustavnom obranom donijela je izgradnju *castruma*, ili barem osmatračnica. Sustav je jasan prema obali: na Krku sv. Marko, Ogrul, Korintija, na Rabu sv. Damjan na Barbatu. Model organizacije je jasan – *castrumi* imaju crkvu unutar zidina, ili pak pored: sv. Andrija na sv. Petru / Iloviku, sv. Ivan na Orudi, nekoliko crkava na Korintiji.

Šesto je stoljeće sasvim sigurno doba prosperiteta unatoč gotskim ratovima u prvoj polovini stoljeća. Veliki broj od ovdje nabrojanih crkava izgrađen je upravo u 6. stoljeću, uključivši i preuređenja katedrala. Najluksuzniju opremu crkava nalazimo u Baškoj i Puntu na Krku (kapiteli s monogramom Andrije), u sv. Lovri u Banjolu na Rabu. Nije još vrijeme za šire zaključke zbog pomanjkanja arheoloških istraživanja. No, barem u jednom slučaju može se sa sigurnošću utvrditi pozicioniranje kvarnerskih otoka u interesnu sferu Justinijana. Naime, za liturgijski namještaj iz sv. Lovre u Banjolu na Rabu može se utvrditi da je import iz Konstantinopola, što implicira izuzetno važnog naručitelja.⁵³

Doba 7. i prve polovine 8. stoljeća još su slabo dokumentirani na kvarnerskim otocima. Pitanje na koje u prvom redu treba odgovoriti je vide li se reperkusije avaro-slavenskog prodora u Dalmaciju u ranom 7. stoljeću? Je li vidljiv veći priliv novoga stanovništva koje bi na otocima

⁵¹ Čaušević-Bully – Bully 2013.

⁵² Krleža *et al.* 2018.

⁵³ Brogiolo *et al.* 2017.

tražilo refugij? Vide li se u monumentalnom pejzažu utjecaji došli s kopna? Za sada se tek naziru tragovi odgovora na ta pitanja, a u svakom slučaju dobit će se sustavnim iskopavanjem nekropola i proučavanjem sastava stanovništva. Što se tiče monumentalne izgradnje, uočava se zasada njezin potpuni nedostatak iz tog razdoblja. U gradovima ne raspoznamo tragove niti gradnje niti opremanja crkava. No, u procjeni valja biti oprezan jer su nam kriteriji datiranja još prilično neprecizni. Primjerice, jedan kapitel iz Cresa, koji potječe s crkve sv. Izidora, mogao bi pripadati 7. stoljeću. Moglo bi se, dakako diskutirati o preciznijim datacijama pojedinih skulptura, pronađenih uglavnom izvan konteksta, moglo bi se raspravljati o razlikama između skulpture post-justinijske druge polovice 6. stoljeća i one iz 7. stoljeća, moglo bi se raspravljati i o dataciji pojedinih ruralnih crkava, no dok god ne bude kritične mase spomenika na kojoj se može razviti utemeljena metodologija, taj posao naprosto nema smisla.

Sekundarna naselja svakako žive i dalje. Osnovno je pitanje do kada, kada se točno vide promjene? Sva dosadašnja istraživanja govore u prilog tezi da se sva sekundarna naselja napuštaju negdje krajem kasne antike, prema istraživačima tijekom 6. stoljeća. Argumenti za tu tvrdnju vide se u keramici, pronađenoj uglavnom tijekom rekognosciranja terena. No koji bi to razlozi bili za sustavno napuštanje naselja koncem 6. stoljeća? Prvo bi trebalo pomisliti da je to jedna od posljedica avaro-slavenskog upada u Dalmaciju, osjećaj straha, potreba za zaštitom, priliv novog stanovništva. A te posljedice, odnosno lančana reakcija, sigurno nije bila pokrenuta još i prije invazije Dalmacije. Prije će biti da su naša datiranja keramike još uvijek nedovoljno precizna. A upravo na lokalitetima koji nisu bili samo predmetom rekognosciranja, već i temeljitije istraženi, vidi se razlika. U *Fulfinumu* na Krku pronađeni artefakti mogu se datirati u 7., pa i 8. stoljeće. Opet na Krku, u Cickinima, kraj života kompleksa s paljevinskim slojem smješta se u kraj 8. stoljeća. U crkvi sv. Lovre u Banjolu na Rabu nađene su kopče za remen korintskog tipa, koje se datiraju u drugu polovicu 7. stoljeća⁵⁴ te upućuju na postojanje groblja oko crkve još uvijek kroz 7. stoljeće. Kopče se često povezuju s vojnim i administrativnim velikodostojnicima, što ponovno govori o važnosti ovog lokaliteta.

Iz ovoga proizlazi da svi temeljitije istraženi lokaliteti žive i kroz 7. stoljeće, pa čak i dijelom kroz 8., pa se tek onda napuštaju. Stoga bi ipak valjalo revidirati datacije napuštanja naselja koncem 6. stoljeća samo i isključivo prema nalazima keramike. Pomnijom analizom dobiva se slika koja korespondira s događanjima na širem prostoru. Logično i je da se napuštanje i povlačenje u branjive gradove ili utvrde događa kao posljedica avaro-slavenskog prodora, a potom i onog karolinškog.

Jedna od posljedica avaro-slavenskog prodora mogla je biti i slabljenje crkvene organizacije. Čini se da biskupski centri pomalo gube kontakte, prvo s nestalom salonitanskom metropolijom, a onda i s Rimom, i da su ostavljeni bez primjerene skrbi i komunikacije, prepušteni sami sebi. Vrlo su slabi podaci o biskupima, tijekom 7. i većeg dijela 8. stoljeća, a tragova umjetničke djelatnosti gotovo da i nema. Pitanje na koje bi valjalo odgovoriti je koliko crkava u ruralnim prostorima, u sekundarnim naseljima, u sklopu vila, opstaje u funkciji, a koliko ih, dakako kao posljedica napuštanja naselja, dočekuju slijedeće razdoblje u ruševnom stanju.

Posljednja četvrtina 8. stoljeća na kvarnerskim je otocima izuzetno zanimljiva, a nakon dužeg vremena raspoznaju se brojne graditeljske aktivnosti. Ključnu ulogu pri tome vode biskupski

⁵⁴ Brogiolo *et al.* 2017, 672.

centri. Katedrala u Osoru dobiva nov liturgijski namještaj kojeg kleše Kvarnerska klesarska radionica, jednako kao i u katedrali u Rabu.⁵⁵ Repertoar te radionice gotovo je identičan onoj, moguće rimskoj, koja radi na katedrali u istarskom Novigradu, potom majstoru pluteja zadarske katedrale, pa radionici iz vremena biskupa Ivana koja djeluje u Kotoru. To naravno, ne može biti slučajno, i nužno mora biti dio većeg, šireg koncepta glavnih igrača na europskoj pozornici (vidi *infra*). A događa se paralelno s obnovom salonitanske Crkve pod vodstvom nadbiskupa Ivana u Splitu.

Sljedeći je korak logičan. Sukob Karolinškog carstva i Bizanta je neminovan. A prvo desetljeće 9. stoljeća, vrijeme kada Karolinzi jesu u Dalmaciji, pruža čitav niz podataka o njihovom prisustvu na kvarnerskim otocima.

U rapskoj katedrali, nakon što je dobila u prethodnim desetljećima nov liturgijski namještaj, „Majstor zadarskih ambona“ radi ciborij. Prema svim stilskim parametrima, majstor je povezan s Cividaleom, što omogućuje datiranje vrlo precizno, u prvo desetljeće 9. stoljeća kad su Karolinzi ušli u Dalmaciju, i prije Mira u Aachenu 812. godine, kad se Rab vratio pod bizantsku vlast.⁵⁶ Njegovo djelovanje u Zadru i Rabu bilo bi nemoguće bez karolinškog prisustva. I krčka je katedrala okvirno u isto vrijeme dobila novu oltarnu ogradu.

Još više na karolinško prisustvo na kvarnerskim otocima ukazuje arhitektura.

Što se tiče teritorijalnog rasporeda ranosrednjovjekovnih crkava, valja istaknuti da ih na Lošinju, Unijama, Srakanama, Iloviku, sv. Petru / Iloviku, Orudi, Palacolu, a vrlo vjerojatno i Susku nema. Osim izolirane crkve u Dolu pod grotom, na Cresu je sve koncentrirano oko biskupskog sjedišta – Osorski dolac, sv. Platon, Srem, sv. Damjan. Na Rabu su dvije jedine ranosrednjovjekovne crkve danas raspoznate na vilama u uvali Gožinka i Banjolu. Na Krku mali broj ranosrednjovjekovnih crkava je opet na rimskim vilama – Kanajt, Cickini, Soline, Mala Krasa, ili uz rubne zone grada Fulfina. Preliminarni je zaključak jasan: bile one ranije napuštene ili ne, te vile sigurno nisu u ruševnom stanju, jer su sada preuzete od pripadnika nove elite, koji unutar njihova sklopa uređuju crkve.

Tipologija tih, zasad poznatih crkava, govori sama za sebe. Jedna je crkva, ona ispod sv. Petra u Osoru, jednobrodna s T transeptom.⁵⁷ Jedina je takva na Kvarneru, pa se nameće pitanje modela. Iako je tip, u verziji s jednom apsidom ili čak bez, opće raširen tip kasnoantičkog mauzoleja, model, dodajući mu bočne apside, preuzimaju Langobardi, a od njih Karolinzi, uvijek u funkciji mauzoleja ili memorije, i uvijek kao arhitektonski okvir reprezentacije moći elita. Takvog ga Karolinzi unose u Istru,⁵⁸ pa je sasvim logično očekivati da ga prenesu i na Kvarner.

Dvije su dvoranske troapsidalne crkve, ona u Dolu pod grotom na Cresu, pored Belog i ona uz Mirine pored Fulfinuma na Krku. Položaj te crkve, na vili, uz građevinski sklop s termama i tik do luke, je indikativan, izuzetno važan strateški položaj. Sam arhitektonski tip nepoznat je na Kvarneru. Najbliže su paralele u Istri, gdje ih je iz ranog srednjeg vijeka poznato sedam, i potom na prostorima akvilejskog i milanskog patrijarhata, dakle na prostoru karolinškog carstva, zanimljivo, uvijek na ključnim prometnicama i strateškim pozicijama. I taj tip je arhitektonski okvir za reprezentaciju moći – ili imaju privilegirani ukop, ili pak neku relikviju, ili su ključne crkve

⁵⁵ Jurković 2016.

⁵⁶ Jurković 2015.

⁵⁷ Čaušević-Bully *et al.* 2017.

⁵⁸ Jurković 2018.

unutar fortificiranih naselja, ili pak privatne crkve pripadnika elite. A šire se širenjem karolinške države, i tako je tip prenesen u Istru, nekoliko desetljeća prije nego li se pojavio na Kvarneru.⁵⁹

Tri su pak dvoranske crkve s dvije apside: sv. Platon na Cresu, sv. Petar u Kanajtu na Krku i crkva u uvali Gožinka na Rabu. Sv. Platon je u blizini vile, a dvije posljednje su na rimskim ili kasnoantičkim vilama, obje interpolirane u kasnoantičke veće crkve po potpuno istom modelu. I dok u sv. Petru u Kanajtu nije pri istraživanjima bilo tragova liturgijskim instalacijama,⁶⁰ jer je crkva doživjela i kasnije pregradnje, početna istraživanja crkve u Gožinki usmjeruju zaključke. Naime, unutar postojeće apside ubačena je nova, podijeljena na dva dijela zidom. Tragovi oltara sačuvani su u svakom dijelu. Treći oltar sagrađen je ispred zidića koji dijeli dvije apside. Prijašnji je glavni brod iskorišten u svojim parametrima, što nam govori da prva crkva nije bila srušena ni napuštena. Nova crkva je bila podijeljena na tri broda zidanim stubovima i bila je skraćena. Pronađeno je nekoliko fragmenata liturgijskog namještaja dekoriranog pleterom, koje radi toga datiramo u razdoblje predromanike 8. ili 9. stoljeća. No, liturgijska organizacija prezbiterija daje nam vrlo precizno vrijeme izgradnje crkve. Kasnoantička liturgija načelno ne koristi tri oltara u prezbiteriju. Rab bi trebao biti pod bizantskom vlašću, u kojem takva instalacija također nije uobičajena. Zato se mora zaključiti da je takva organizacija prostora uvezena sa zapada, konkretnije iz Karolinškog Carstva. To se moglo dogoditi jedino u prvom desetljeću 9. stoljeća, kada Karolinzi ulaze u Dalmaciju, i prije mira u Aachenu 812. godine, kad se otok vraća pod vlast Bizanta. Što se tiče obližnjih struktura, čak se i prije iskopavanja može zaključiti da se radi o kasnoantičkom posjedu nekog imućnog člana društva. Čini se da lokalitet nije bio napušten ni uništen, već korišten u kasnijem razdoblju od nekog člana karolinške elite. A što se samog tipa tiče, i on je ranije nepoznat na Kvarneru. I opet ćemo naći paralele u karolinškoj Istri, karolinškom Zadru, a najreprezentativnija crkva toga tipa nalazi se u centru carstva, u Reichenau.

Svi izneseni podatci daju jednu potpuno novu sliku o kvarnerskim otocima na razmeđu 8. i 9. stoljeća. Previše je argumenata da bi se moglo zanemariti fizičko karolinško prisustvo na otocima, koliko god se činilo nerearno. To prisustvo jasno govori o važnosti kvarnerskih otoka, objašnjavajući time i stariju prošlost – broj rimskih gradova, broj biskupija u kasnoj antici, u odnosu na ostale jadranske otoke.

KVARNERSKI OTOCI U JADRANSKOM KONTEKSTU

Istočni je Jadran sistematski romaniziran, kao i svi njegovi otoci. Jedina je razlika u broju urbanih centara. Dok su sjevernojadranski otoci prilično gusto urbanizirani, otoci srednje i južne Dalmacije većinom ovise o urbanim centrima na kopnu, ako ne računamo ponešto gradova grčkog podrijetla (*Issa, Pharos, Korčyra*). Isto se dogodilo i s kristijanizacijom: svaki je sjevernojadranski otok dobio biskupiju – Osor, Krk, Rab, drugi dalmatinski otoci niti jednu (ako ne računamo *Pharos* koji se ubrzo gasi). To je zasigurno utjecalo na stvaranje neovisnih eklezijastičkih mreža na sjevernim jadranskim otocima, dok su oni u središnjoj i južnoj Dalmaciji ovisili o svojim biskupijama na kopnu. S druge strane, gradovi kao *Issa, Pharos* i *Korčyra* na istoimenim otocima, postupno su ruralizirani; otok Brač nije ni imao grad, čime u potpunosti ovisi o svojem centru na kopnu – Saloni, kasnije Splitu.

⁵⁹ Jurković 2018.

⁶⁰ Starac 2004.

Sljedeća okolnost koja je utjecala na otoke su Gotski ratovi u prvoj polovici 6. stoljeća. Justinijanova administracija daje sagraditi značajan broj utvrda da zaštiti plovne putove na istočnom Jadranu. No, opet, čini se da su sjeverni Jadran i sjeverna Dalmacija (oko Zadra) opet privilegirani naspram središnje i južne Dalmacije. To je očito zbog geopolitičkih razloga. Čak i ako se određena nespretnost uočava pri zaštiti i pregradnji gradskih zidina (u Rabu, Krku, *Fulfinumu*), istovremeno se brojne crkve grade na otocima, pokazujući novostečeno blagostanje. Nakon Gotskih ratova konjunktura je jasna na svim jadranskim otocima, vidljiva kroz trgovinu i graditeljstvo, katkad odražavajući osjećaj pripadnosti, reprezentaciju moći, kao i ukus istočnog Carstva kroz import skulpture.

Sedmo stoljeće je donijelo dramatične promjene u povijesnom krajoliku otoka, koje se ne odražavaju svugdje na isti način. Nakon avaro-slavenskih upada i pada Salone, kao i drugih važnih centara kao što je Naron, otoci su odsječeni od kopna. Vidimo rapidnu ruralizaciju ono malo otočnih gradova i priljev prebjeglog stanovništva na srednjodalmatinske otoke (kao što je Brač). S druge strane, otoci sjevernog Jadrana nisu bili do te mjere pogođeni. Ne postoje dokazi o novom stanovništvu barem još cijelo stoljeće. Istina, uočeno je napuštanje sekundarnih naseobina na Rabu, Cresu, Krku, no gdje god ima bilo kakvih dokaza osim keramike, može se utvrditi život tih naselja još kroz čitavo 7. stoljeće i dijelom 8. stoljeće (Banjol na Rabu, *Fulfinum*, Cickini na Krku).

Koncentracija stanovništva u gradovima i ostalim većim naseljima može se tumačiti i u svjetlu novih ekonomskih uvjeta, a ne samo političkih okolnosti. Jedini otok na sjevernom Jadranu koji je direktno pogođen događajima na kopnu je Krk, na kojem je jedan od dva grada s vremenom napušten.

Stoljeće i pol opće krize je vidljivo na svim jadranskim otocima i to na različite načine, od kojih su neki prikazani ovdje. Situacija će se promijeniti u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća kad Jadran postaje poprište sukoba dviju velikih sila tog vremena: Bizanta i Karolinga (kojima pomaže papa). I u ovoj su situaciji sjevernojadranski otoci imali važniju ulogu, mijenjajući svoj povijesni krajolik u suton kasne antike. A to se događa u dvije susljedne kronološke sekvence. Prvo je doba diplomatskih aktivnosti. Obnove katedrale sistematski se događaju u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća. Novi liturgijski namještaj katedrale u Rabu i katedrale u Osoru radi „Kvarnerska klesarska radionica“. Isto se događa u Novigradu u Istri (jedna od klesarskih radionica moguće je iz Rima), u Zadru (Radionica pluteja zadarske katedrale), u Splitu (Splitska radionica) i u Kotoru (Radionica iz doba biskupa Ivana). Sve te radionice, osim Splitske, rabe iste kompozicijske obrasce i motive koji potječu iz Italije, posebno Rima, pa Ravene i Lombardije.⁶¹ Te su aktivnosti izrazito važne za razumijevanje političkih događaja. One su, po svemu sudeći, reakcija Rima na bizantske pokušaje da podmite dalmatinske biskupe – 787. godine. Četvero od njih (rapski, osorski, splitski i kotorski) su pozvani na koncil u Niceji da bi ih se pridobilo na bizantsku stranu. Rim je reagirao šaljući majstore i vjerojatno financirajući opremanje svih tih katedrala, vraćajući ih u svoje okrilje. I pri tome ne valja zaboraviti ključnu činjenicu. Oltarne ograde se ne mijenjaju s promjenama ukusa, koliko god to povjesničari umjetnosti željeli, već uglavnom iz dva razloga. Kada se ošteti, pukne, onda se u pravilu mijenjaju samo oštećeni dijelovi. Osnovni je razlog zamjene čitave ograde promjena liturgije. A kroz stoljeće i pol, kada kvarnerske biskupije nisu u potpunosti funkcionalne i nisu održavale vezu s Rimom, promijenila se rimska liturgija, koju je sada nužno implementirati. Nakon tih diplomatskih priprema, koje uključuju slanje biskupa Ivana da obnovi salonitansku crkvu, dolazi vrijeme sukoba. Kad nakon Istre Karolinzi ulaze u rimsku provinciju Dalmaciju

⁶¹ Jurković 2016.

u prvom desetljeću 9. stoljeća, infrastruktura je već bila pripremljena. A da su Karolinzi ušli na otoke, što je hrvatskoj historiografiji jako teško prihvatiti, pokazuju primjeri. Na otoku Rabu ciborij u katedrali radi Majstor zadarskih ambona, aktivan u prvom desetljeću 9. stoljeća i koji vjerojatno dolazi iz Cividalea, političkog centra karolinške vlasti u jugoistočnoj Europi.

S druge strane, liturgijske instalacije u crkvi u Gožinki jasno pokazuju karolinške modele. Valja tomu dodati tipologiju crkava – dvoapsidalne i troapsidalne dvoranske, kao i jedan primjer crkve s T-transeptom, što su sve importirani modeli koje možemo pratiti i u Istri, s dolaskom Karolinga, a istovremeno su u funkciji reprezentacije moći.⁶²

Odmah nakon Mira u Aachenu 812. godine, kvarnerski se otoci vraćaju bizantskoj vlasti. Duga kasna antika na otocima time završava.

LITERATURA

- Badurina 1982 A. Badurina, „Bizantska utvrda na otočiću Palacol“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 7*, Zagreb 1982, 171–177.
- Basić 2012 I. Basić, „Prilog datiranju zlatnog enkolpija iz Barbata na Rabu“, u: J. Andrić – R. Lončarić (ur.), *Rapski zbornik II*, Rab 2012, 427–442.
- Brogiolo *et al.* 2017 G.-P. Brogiolo – A. Chavarria Arnau – F. Giacomello – M. Jurković – G. Bilogrivić, „The late antique Church of Saint Lawrence, Banjol (Island of Rab, Croatia) – results of the first two archaeological campaigns (2015–2016)“, *Hortus Artium Medievalium 23*, Zagreb 2017, 666–673.
- Brusić 1926 V. Brusić, *Otok Rab*, Rab 1926.
- Brusić 1989 Z. Brusić, „Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13*, Zagreb 1989, 111–119.
- Budak 2006 N. Budak, „Urban development of Rab – a hypothesis“, *Hortus Artium Medievalium 12*, Zagreb – Motovun 2006, 123–135.
- Bully – Čaušević-Bully 2012 S. Bully – M. Čaušević-Bully, „Saint-Pierre d'Ilovik. Une station maritime majeure du nord de l'Adriatique, de l'antiquité au moyen-âge“, *Histria Antiqua 21*, Pula 2012, 413–426.
- Chevalier 1996 P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae*, T. 1. Catalogue, Rim – Split 1996.
- Čaušević 2006 M. Čaušević, „Les cités antiques des îles du Kvarner dans l'antiquité tardive: Curicum, Fulfinum et Apsorus“, *Hortus Artium Medievalium 12*, Zagreb – Motovun 2006, 19–41.
- Čaušević-Bully *et al.* 2012 M. Čaušević-Bully – S. Bully – M. Rizner, „Sveti Martin na Rabu (Valmartina, Valmartin)“, *Hrvatski arheološki godišnjak 9*, Zagreb 2012, 529–530.

⁶² Jurković 2018.

- Čaušević-Bully *et al.* 2017 M. Čaušević-Bully – I. Marić – S. Bully – M. Jurković, „Le monastère Saint-Pierre d’Osor (île de Cres) dixième et onzième campagne d’études archéologiques“, *Hortus Artium Medievalium* 23, Zagreb 2017, 797–808.
- Čaušević-Bully – Bully 2013 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Esquisse d’un paysage monastique insulaire dans le nord de l’Adriatique: l’archipel du Kvarner (Croatie)“, *Hortus Artium Medievalium* 19, Zagreb 2013, 167–182.
- Čaušević-Bully – Bully 2014 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Oruda – sveti Ivan – sveti Pantaleon“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10, Zagreb 2014, 415–418.
- Čaušević-Bully – Bully 2015 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Archipel du Kvarner (Croatie). Prospection-inventaire des sites ecclésiiaux et monastiques: campagne 2014.“, *Chronique des activités archéologiques de l’Ecole française de Rome [en ligne], Balkans*, 2015, 1–27.
- Čaušević-Bully – Valent 2015 M. Čaušević-Bully – I. Valent, „Municipium Flavium Fulfinum. Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 32, Zagreb 2015, 111–145.
- Ćus Rukonić 1982 J. Ćus Rukonić, „Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 7, Zagreb 1982, 9–17.
- Domijan 2007 M. Domijan, *Rab. Città d’Arte*, Barbat – Zagreb 2007.
- Imamović 1975 E. Imamović, „Antička naselja na otočnoj skupini Cres – Lošinj“, *Otočki ljetopis Cres – Lošinj* 2, Zagreb 1975, 212–229.
- Jakšić 2007 N. Jakšić, „Mirine – Omišalj“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006), Zagreb 2007, 297–298.
- Jakšić – Novak 2009 N. Jakšić – N. Novak, „Il battistero paleocristiano a Bescanuova (Baška) sull’isola di Veglia“, *Hortus Artium Medievalium* 15/2, Zagreb 2009, 403–410.
- Jurković 1990 M. Jurković, „Oratorij-relikvijarij i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 14, Zagreb 1990, 81–91.
- Jurković 2015 M. Jurković, „Un raro motivo iconografico sulla scultura altomedievale – I *senmurv* di Arbe e Nevidane“, u: M. Jurković – P. Marković (ur.), *Scripta in honorem Igor Fisković*, Dissertationes et monographiae 7, Zagreb 2015, 43–51.
- Jurković 2016 M. Jurković, „Quando il monumento diventa documento. Una bottega lapicida del Quarnero“, u: A. Chavarria Arnau – M. Jurković (ur.), *Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno*, Dissertationes et monographiae 8, Zagreb 2016, 231–242.
- Jurković 2018 M. Jurković, „Forms as Signs of Representation of Power: Carolingian Transmission of Longobard Architectural Models. The Case of Istria“, u: G. Archetti (ur.), *Teodolinda. I Longobardi all’alba dell’Europa*, Centro studi longobardi. Convegni 2, Milano – Spoleto 2018, 545–572.

- Jurković 2019 M. Jurković, „The Central Adriatic in “Long Late Antiquity”, u: E. Cirelli – E. Giorgi – G. Lepore, (ur.), *Economia e Territorio, L’Adriatico centrale tra tarda Antichità e alto Medioevo*, BAR 2926, BAR International series 2916, BAR Publishing, Oxford 2019, 1–4.
- Jurković 2019a M. Jurković, „The transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages“, u: M. A. Cau Ontiveros – C. Mas Florit (ur.), *Change and resilience. The occupation of Mediterranean islands in Late Antiquity*, Joukowsky Institute Publication 9, Oxford – Philadelphia 2019, 111–137.
- Jurković et al. 2008 M. Jurković – G-P. Brogiolo – J. Arce – I. Marić – A. Chavarria Arnau, „La villa romana di Kaštelina (isola di Rab). Indagini archeologiche 2005–2007“, u: S. Collodo – G. L. Fontana (ur.), *Eredità culturali dell’Adriatico. Archeologia, storia, lingua e letteratura*, I., Collana Interadria. Culture dell’Adriatico 1, Rome 2008, 91–109.
- Jurković – Tenšek 1990 M. Jurković – I. Tenšek, „Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Rabu“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 1, Zagreb 1990, 38–40.
- Jurković – Turković 2012 M. Jurković – T. Turković, „Utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu“, u: *Rapski zbornik II*, Rab 2012, 15–36.
- Krleža et al. 2018 P. Krleža – J. Behaim – I. Kranjec – M. Jurković, „Recreating Historical Landscapes: Implementation of Digital Technologies in Archaeology. Case Study of Rab, Croatia“, u: *2018 International Conference on Intelligent Systems (IS)*, Funchal – Madeira 2018, 132–139.
- Konestra et al. 2017 A. Konestra – N. Šegvić – P. Androić Gračanin – R. Starac, „Arheološka topografija otoka Raba: geofizička, sondažna i topografska istraživanja u 2016. g.“, *Annales Instituti Archaeologici* 13, Zagreb 2017, 103–110.
- Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2010 G. Lipovac Vrkljan – B. Šiljeg, „Lopar-Podšilo: zaštitno arheološko istraživanje rimske keramičarske peći 2009“, *Godišnjak Instituta za Arheologiju* 6, Zagreb 2010, 64–69.
- Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2012 G. Lipovac Vrkljan – B. Šiljeg, „Prilog antičkoj topografiji otoka Raba – rimska keramičarska peć na Loparu“, *Senjski zbornik* 39, Senj 2012, 5–34.
- Lipovac Vrkljan – Konestra 2015 G. Lipovac Vrkljan – A. Konestra, „Projekt Arheološka topografija otoka Raba - rezultati terenskog pregleda na području grada Raba u 2014. godini i izložba *Arheološka topografija: putovanje kroz prošlost Lopara*“, *Annales Instituti Archaeologici* 11, Zagreb 2015, 128–132.
- Lipovac Vrkljan et al. 2014 G. Lipovac Vrkljan – B. Šiljeg – I. Ožanić Roguljić – A. Konestra – I. Kostešić – N. Šegvić, „Projekt Arheološka topografija otoka Raba: rezultati terenskog pregleda poluotoka Lopara u 2013. godini“, *Annales Instituti Archaeologici* 10, Zagreb 2014, 202–208.
- Lipovac Vrkljan et al. 2015 G. Lipovac Vrkljan – B. Mušič – B. Šiljeg – A. Konestra, „Geofizička istraživanja antičkih struktura u uvali Nahućina na otoku Rabu (općina Lopar) 2014. godine (projekt RED, Hrvatska zaklada za znanost)“, *Annales Instituti Archaeologici* 11, Zagreb 2015, 80–82.
- Lipovac Vrkljan et al. 2016 G. Lipovac Vrkljan – A. Konestra – I. Radić Rossi, „Rezultati aktivnosti projekta *Arheološka topografija otoka Raba* u 2015. g.: terenski

- pregledi, obrada arheološke građe, popularizacija znanosti“, *Annales Instituti Archaeologici* 12, Zagreb 2016, 201–205.
- Mirosavljević 1959 V. Mirosavljević, „Jami na Sredi, prilog prehistorijskoj kulturi na otoku Cresu“, *Arheološki radovi i rasprave* 1, Zagreb 1959, 131–174.
- Rizner 2012 M. Rizner, „Arheološka topografija otoka Raba“, *Rapski zbornik II*, Rab 2012, 15–36.
- Skelac – Radić Rossi 2006 G. Skelac – I. Radić Rossi, „Zaštitno iskopavanje na lokalitetu Punta Zidine u Loparu“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, Zagreb 2006, 272–274.
- Starac 1996 R. Starac, „Sulla scoperta di un'altra chiesa paleocristiana nell'isola di Krk (Veglia)“, *Hortus Artium Medievalium* 2, Zagreb 1996, 137–141.
- Starac 2004 R. Starac, „Two examples of rural ecclesiastical architectural continuity on the island of Krk“, *Hortus Artium Medievalium* 10, Zagreb 2004, 231–236.
- Starac 2011 R. Starac, „Ilovik - Sićadrija (crkva sv. Andrije)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 7, Zagreb 2011, 466–467.
- Starac 2014 R. Starac, „Cickini“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10, Zagreb 2014, 392–394.
- Suić 1976 M. Suić, *Antički grad na Jadranu*, Zagreb 1976.
- Tomičić 1990 Ž. Tomičić, „Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima“, *Prilozi Instituta za povijesne znanosti u Zagrebu* 5/6, Zagreb 1990, 29–53.

MILJENKO JURKOVIĆ

THE TRANSFORMATIONS OF THE HISTORICAL LANDSCAPE OF THE QUARNERO ISLANDS BETWEEN ANTIQUITY AND EARLY MIDDLE AGES

The „Long Late Antiquity“, from the Tetrarchy to Charlemagne, witnessed huge transformations of the historical and monumental landscape on the eastern Adriatic. The paper focuses on the islands of the Quarnero gulf in the northern Adriatic as case studies, tracking those changes.

Communities living on Adriatic islands needed to adapt to processes that had impact on settlement patterns during the long time span from Antiquity to the Early Middle Ages: the Romanisation of Dalmatia, the great migrations in the 5th c., the Gothic wars in the first half of the 6th c., the incursion of Avars and Slavs at the beginning of the 7th c., and, finally, the clash of two superpowers – Byzantium and the Carolingian Empire at the end of the 8th c.

Most changes are visible in the towns *Arba*, *Apsorus*, *Curicta* and *Fulfinum*, beginning with their foundation, through classical Antiquity, to Christianisation, and, for three of those four towns, to the creation of bishoprics. In rural areas the changes can be followed in settlement patterns, the processes of abandonment and reuse of settlements, the formation of ecclesiastical networks and defence systems, and the appearance of monasticism.

A few patterns are worth considering. Pre-Roman hillforts were mostly abandoned for lowland settlements, but some were carefully chosen by Romans to create towns in the 1st c., always on strategic positions. On the island of Cres, Osor is on the maritime route from the inner sea to the outer one. Beli controlled the route between Cres and Krk, and Lubenice the outer maritime route towards Istria and, further, Italy. On the island of Krk, Fulfinum controlled the nearest way to the mainland. As for villas and secondary settlements, Rome preferred the western coasts, the ones toward the open sea: the west coast of Cres and Lošinj, the small islands Unije, Srakane and Susak, and the same is on Rab and Krk. The spatial organisation is planned – members of the ruling elites occupying bays with fertile backgrounds with their sumptuous villas, as evident on Rab.

There was in general a smooth passage from Imperial to Late Antiquity. The towns continued living, the only change being the change of the focal point from the Imperial forum to the Christian cathedral complex (in Rab, Osor, and Krk). What happened to the rural settlements is yet difficult to tell. The villas mostly continued to exist, many of them with a new church. The commerce, using maritime routes, continued as well. But the change of spatial organization is evident. The western coasts and the small western islands were no longer of interest during the Gothic wars. Settlements on Unije, Srakane, Susak, and Lošinj were subsequently abandoned. Contrary to this, the inner maritime route was controlled by *castra* on smaller islands on the east part of the Quarnero gulf, as Palacol and Ilovik, as well as the sea towards the mainland controlled by *castra* – St. Damian on Rab, and Korintija, Ogruļ, and St. Marko on Krk. Thus, new settlements developed on the eastern shores of all the Quarnero islands.

Another change is reflected on the islands after the Avar and the Slav incursions in the early 7th c. Most of the Quarnero islands were not affected, but on the nearest to the mainland, Krk, the town Fulfinum was abandoned.

The last impact resulted from the Carolingian expansion towards South-East Europe. Diplomatic activities of pope Hadrian and Charlemagne affected the islands; some of their bishops being protagonists of changes in the late 8th c. Proofs of the Carolingian presence on the islands are discussed, showing the transfer of architectural forms from the Carolingian empire to the islands.

Keywords: *historical landscape, Late Antiquity, early Middle Ages, Quarnero gulf*

